IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 3, May 2025
Impact Factor: 7.67

ई-शासनामधील डिजिटल भ्रष्टाचार

डॉ. हर्षवर्धन प्रतिभाताई शंकर यादव

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, दत्त द्वारका महाविद्यालय, वाकरे, जि. कोल्हापूर.

harshavardhanyadav11@gmail.com

सारांश:

ई-शासन (E-Governance) हे प्रशासनअधिक पारदर्शकआणिजबाबदारबनवण्यासाठी स्वीकारले गेले असले तरी, तंत्रज्ञानाने भ्रष्टाचाराचे स्वरूप बदलले आहे; आता तो वैयक्तिक लाचखोरीऐवजीसायबर गुन्हेगारीआणिडेटा फेरफारयांच्याशी जोडला गेला आहे. हाडिजिटल भ्रष्टाचारमुख्यतः दोन प्रकारात दिसून येतो: पहिला, ऑनलाइन सेवांमध्ये पडताळणीसारख्या मानवी हस्तक्षेपाद्वारेलाचखोरी कायमराहणे, आणि दुसरा, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) घोटाळ्यांसारखा संस्थागत स्तरावर होणारा मोठ्या प्रमाणातील भ्रष्टाचार. ई-खरेदी, DBT आणि भू-नोंदणी ही डिजिटल भ्रष्टाचाराची प्रमुख केंद्रे दिसतात, जिथेखर्च फुगवणे, बोली प्रक्रियेत फेरफारआणिबनावट नोंदीकरून लाखो-करोडो रुपयांचे नुकसान केले जाते. या भ्रष्टाचाराससायबर सुरक्षा त्रुटी, कमी डिजिटल साक्षरता, तसेचराजकीय आणि प्रशासकीय गटांनीजाणीवपूर्वक सेवांचे विभाजन (segmentation) करूनमानवी हस्तक्षेपकायम ठेवण्याची प्रवृत्ती कारणीभूत ठरते. यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी, अपरिवर्तनीय नोंदींसाठी ब्लॉकचेनआणिफसवणूक शोधण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आधारित निरंतर ऑडिटिंगयांसारख्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची तातडीने अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. या तांत्रिक उपायांच्या जोडीला, भ्रष्टाचारविरोधी संस्थांना राजकीय हस्तक्षेपापासूनस्वातंत्र्यदेणाऱ्या आणि प्रशासकीय सेवांमधून मानवी हस्तक्षेप पूर्णपणे काढून टाकणाऱ्याकठोर धोरणात्मक सुधारणाआणिराजकीय इच्छाशक्तीचीनितांत गरज आहे, ज्यामुळे सार्वजनिक विश्वास वाढीस लागेल

महत्वाच्या संकल्पना (Keywords): ई-खरेदी, ई-शासन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, थेट लाभ हस्तांतरण, पारदर्शकता, ब्लॉकचेन, भू-नोंदणी, भ्रष्टाचार, सायबर सुरक्षा.

प्रस्तावना

दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या (ARC) अहवालानुसार, 'ई-शासन हा मुळात आयसीटी (माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान)च्या वापराद्वारे शासनाच्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करणे आणि शासनाचे परिणाम साध्य करण्याशी

संबंधित आहे.' याचा स्वीकार प्रशासन अधिक सुलभ, नैतिक, उत्तरदायी, प्रतिसादात्मक आणि पारदर्शक बनवण्यासाठी करण्यात आला असून ई-शासनामुळे सार्वजनिक हिताची प्राप्ती सहजपणे होत आहे.

पारदर्शकता, सुशासन आणि भ्रष्टाचारविरोधी प्रयत्नांमध्ये दुवा असणे जागतिक आर्थिक वाढ आणि स्थिरतेसाठी आवश्यक असल्याचे मानले जाते. भ्रष्टाचार अनेक मार्गांनी राष्ट्राच्या हिताला बाधा पोहोचवतो. तो विकासात अडचण आणतो, प्रशासनाच्या गुणवत्तेला धक्का देतो, संस्थांवरील लोकांचा विश्वास कमी करतो तसेच स्पर्धात्मक परिस्थिती बिघडवतो. ई-शासनाने पारंपारिक भ्रष्टाचाराची पद्धत बदलली असून आता भ्रष्टाचार हा सायबर गुन्हेगारी आणि डेटा फेरफार यांच्याशी थेट जोडला गेला आहे. हा बदललेला भ्रष्टाचार मुख्यतः दोन प्रमुख आयामांमधून दिसून येतो: पहिला, जरी सेवा ऑनलाइन झाली असली तरी इतर मानवी हस्तक्षेप मार्गांद्वारे लाचखोरी कायम राहणे(उदा. पोलीस पडताळणीसाठी लाच देणे) आणि दुसरा, डिजिटल प्रणालींचा वापर करून संस्थागत स्तरावर

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 3, May 2025 Impact Factor: 7.67

मोठ्या प्रमाणात फसवणूक करणे (उदा. DBT घोटाळे किंवा डेटा फेरफार).ही नवीन रूपे सिद्ध करतात की, भ्रष्टाचाराशी लढा देण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानासह कठोर प्रशासन, सायबर सुरक्षा आणि राजकीय इच्छाशक्ती असणे आवश्यक आहे.

डिजिटल भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आणि कार्यप्रणाली (Modus Operandi)

ई-शासन प्रणालीमधील भ्रष्टाचार प्रामुख्याने, सार्वजनिक खरेदी, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि डिजिटल भू-नोंदणी या तीन क्षेत्रांमध्ये केंद्रित आहे.

1. **ई-खरेदी (E-Procurement) मधील गैरव्यवहार**

सार्वजनिक खरेदी हा शासकीय खर्चाचा एक मोठा भाग असून तो भ्रष्टाचाराचा प्रमुख स्रोत मानला जातो. ई-खरेदी प्रणालीने प्रक्रिया ऑनलाइन केल्या असल्या तरी, मानवी हस्तक्षेप आणि प्रशासकीय त्रुटींचा फायदा घेऊन भ्रष्टाचार सुरू असल्याचे दिसते.

अ. खर्च फुगवणे आणि गरजांचे कृत्रिम निर्माण:

प्रकल्प अंमलबजावणीतील भ्रष्टाचाराप्रमाणे धोरण निर्मितीच्या टप्प्यावरही भ्रष्टाचार होतो. प्रकल्पाच्या निवड टप्प्यावर, कंत्राटाचे मूल्य वाढवण्यासाठी गरजांचे चुकीचे मूल्यांकन (assessments) केले जाते. विशिष्ट बोलीदारांच्या हितासाठी किंवा अधिकाऱ्यांच्या खाजगी स्वार्थानुरूप प्रकल्प निवडले जातात. यावर अनेकदा राजकीय हस्तक्षेप आणि संगनमत (collusion) यांचा प्रभाव असतो.

ब. बोली प्रक्रियेत फेरफार:

कर्मचारी विशिष्ट कंत्राटदाराला फायदा मिळवून देण्यासाठी बोली प्रक्रियेत फेरफार करतात. प्रतिस्पर्धी बोलींची माहिती लीक करणे, उशिरा आलेल्या बोली स्वीकारणे, बोली बदलणे किंवा कामासाठी पुन्हा निविदा काढणे (re-bidding) इ. अनेक बोली फेरफारीचे मार्ग आहेत.कंत्राटदार सुरुवातीला कमी बोली लावतात, परंतु भ्रष्ट खरेदी अधिकारी नंतर कंत्राटातील बदल किंवा किंमत वाढवण्यास (contract amendments and price increases) मान्यता देतो. याव्यतिरिक्त, गैर-स्पर्धात्मक कंत्राट निवडणे, अपात्र कंपन्यांना बोली लावण्याची परवानगी देणे, वस्तू किंवा सेवांसाठी जास्त पैसे देणे, किंवा निकृष्ट वस्तू स्वीकारणे यातूनही भ्रष्ट प्रभाव दिसून येतात.

2. **थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)**

थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) योजनाया कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता वाढवण्यासाठी सुरू करण्यात आल्या आहेत. तथापि, प्रणालीगत फसवणुकीमुळे, या योजना मोठ्या आर्थिक नुकसानीचा स्रोत बनल्या आहेत. उदा. PM-KISAN योजनेमध्येस्कॅमस्टर्सनी सार्वजनिकरित्या उपलब्ध आधार क्रमांकांचा वापर करून अपात्र लाभार्थ्यांची बोगस नोंदणी केली. विशेष म्हणजे या सामूहिक फसवणुकीसाठी अनेकदा सरकारी अधिकाऱ्यांनी लाभार्थी डेटाबेसचे पासवर्ड पुरवल्याचा आरोप आहे. तामिळनाडूमध्ये झालेल्या एका सरकारी तपासात जवळपास 5.5 लाख अपात्र लाभार्थी आढळले, ज्यामुळे □ 110 कोटींचे नुकसान झाल्याचा अंदाज आहे.

DBT फसवणूक हे भ्रष्टाचाराच्या स्वरूपातीलप्रमाणात्मक (Scale) परिवर्तन दर्शवते. पारंपारिक भ्रष्टाचारात ठराविक लोकांचा समावेश होता; तर DBT घोटाळ्यात लाखो लोकांच्या नावावर सरकारी निधी चोरला जातो आहे. यासाठी अधिकाऱ्यांकडून प्रणालीचा पासवर्ड मिळणे हे भ्रष्टाचाराचे संस्थागत स्वरूप (Institutional Collusion) दर्शवते. त्यामुळे तांत्रिक सुरक्षा उपायांसह मानवी विश्वास (Human Trust) आणि अंतर्गत नियंत्रणांवर (Internal Controls) अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची गरज अधोरेखित होते.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 3, May 2025 Impact Factor: 7.67

3. **भू-नोंदणी आणि ई-सेवा वितरण क्षेत्रातील समस्या**

डिजिटल भू-नोंदणी प्रणाली असूनही, बनावट कागदपत्रे करून जमिनीच्या नोंदींमध्ये फेरफार करण्याची प्रकरणे आजही समोर येतात. अनेकदा डिजिटल नोंदी करताना कर्मचाऱ्यांच्या बेजबाबदार कृतींमुळे चुकीच्या नोंदी झाल्याचे आणि नागरिकांना नाहक त्रास झाल्याची उदाहरणे आहेत. कर्मचारी वैयक्तिक आर्थिक लाभासाठी ऑनलाइन अर्ज न स्वीकारणे, स्वीकारल्यास अर्जामध्ये अयोग्य खोट काढणे इ. कृती करतात. तसेच केरळमधील एका पासपोर्ट सेवा प्रकरणावरून हे स्पष्ट होते की, प्रक्रियेच्या मध्यात मानवी भूमिका कायम राहिल्यास (उदा. पोलीस पडताळणी), ऑनलाइन अर्ज करूनही नागरिकांना लाच देण्याची गरज पडू शकते.

भ्रष्टाचाराला चालना देणारे घटक आणि प्रणालीगत आव्हाने

ई-शासनात भ्रष्टाचार वाढण्यास प्रणालीगत, तांत्रिक आणि धोरणात्मक घटक कारणीभूत ठरतात.

1. **सायबर सुरक्षा आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी**

ई-शासनाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी मजबूत सायबर सुरक्षा चौकट आवश्यक आहे. परंतु, विकसनशील देशांमध्ये, मजबूत सुरक्षा आणि गोपनीयतेच्या चौकटी लागू करणे आव्हानात्मक आहे. तांत्रिक उपाय (उदा. NIST किंवा ISO मानके) उपलब्ध असूनही, संस्था सायबर हल्ल्यांना बळी पडतात. सायबर गुन्हेगारीचा वापर अनेकदा भ्रष्ट हेतूंसाठी माहिती चोरणे किंवा सार्वजनिक निधी वळवण्यासाठी केला जातो. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्ममुळे गुन्हेगारांना आपली ओळख लपवता येते, ज्यामुळे भ्रष्टाचारात सामील सायबर गुन्हेगारांचा मागोवा घेऊन त्यांना दंडित करणे अधिक किचकट होते. याव्यतिरिक्त, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि डेटा व्यवस्थापनातील आव्हाने ई-शासनाच्या यशस्वी अंमलबजावणीत मूलभूत अडथळे निर्माण करतात.

2. **डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि सांस्कृतिक अडथळे**

ई-शासन प्रणालीचा उद्देश नागरिकांना सेवा पुरवणे हा असला तरी, अनेक नागरिक कमी डिजिटल साक्षरतेमुळे ई-सेवा वापरण्याऐवजी अजूनही वैयक्तिक (face-to-face) संवाद पसंत करतात. जर डिजिटल परिवर्तन लोकांच्या गरजा आणि क्षमतेनुसार जुळवले गेले नाही, तर त्याचा सुशासनावर होणारा सकारात्मक परिणाम कमी होतो. याव्यतिरिक्त, प्रशासकीय आणि सांस्कृतिक अडथळे देखील महत्त्वाचे आहेत. भारतात, लवकर काम पूर्ण करण्यासाठी 'जुगाड' (shortcut mechanism) म्हणून लाच देण्याची प्रवृत्ती अजूनही आहे. हा सांस्कृतिक घटक तांत्रिक सुधारणांना कमकुवत करतो.

3. **धोरणात्मक आणि नियामक अडथळे**

राजकारणी आणि प्रशासकीय अधिकारी अनेकदा लहान-मोठ्या भ्रष्टाचाराद्वारे उत्पन्न प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात. फायदा प्राप्त करण्यासाठी ते प्रणालीला अपूर्ण किंवा खंडित ठेवण्याचा (segmented) प्रयत्न करतात. केरळमधील 'FRIENDS' आणि 'Akshaya' केंद्रांच्या उदाहरणावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते, ज्यामध्ये काही सेवा (उदा. पाणी बिल, मालमत्ता कर, वाहन नोंदणी) जाणूनबुजून डिजिटल प्रणालीतून वगळल्या गेल्या. या सेवा वगळण्यामागे विशिष्ट राजकीय आणि प्रशासकीय गटांद्वारे करण्यात आलेले नियंत्रण हे कारण होते, ज्यामुळे मानवी हस्तक्षेपाद्वारे अधिक रक्कम प्राप्त करण्याची संधी कायम राहिली.

याव्यतिरिक्त, भ्रष्टाचारविरोधी संस्थांना राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त करण्यासाठी कठोर राजकीय इच्छाशक्तीचीगरज असते. संस्थांना स्वायत्तता न मिळाल्यास, त्यांची भ्रष्टाचाराशी लढण्याची क्षमता मर्यादित होते.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 3, May 2025 Impact Factor: 7.67

ई-शासन भ्रष्टाचाराचा व्यापक परिणाम

ई-शासनामधील भ्रष्टाचार केवळ सरकारी तिजोरीचे नुकसान करत नाही तर ते लोकशाही, सुशासन, सामाजिक भांडवल (Social Capital) इ. वर दूरगामी नकारात्मक परिणाम करते.

1. **सार्वजनिक विश्वासाची हानी (Erosion of Public Trust)**

ई-शासनाचा मूळ उद्देश सेवा वितरण सुधारून सार्वजनिक संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास वाढवणे हा आहे. तथापि, जेव्हा भ्रष्ट पद्धतींचा डिजिटल प्रणालींमध्ये प्रवेश होतो, तेव्हा हा विश्वास मोठ्या प्रमाणात कमी होतो. भ्रष्टाचार ई-सेवा आणि सार्वजनिक संस्थांवरील नागरिकांच्या विश्वासाला नकारात्मकपणे प्रभावित करतो. मोठ्या प्रमाणात डिजिटल फसवणूक (उदा. □110 कोटींचा DBT घोटाळा) उघड झाल्यावर, नागरिकांना ई-शासनाचे सकारात्मक परिणाम दिसत असूनही, त्यांचा स्थानिक प्रशासनावरील विश्वास लक्षणीयरीत्या कमी होतो.

2. **आर्थिक आणि सामाजिक विकासावर नकारात्मक परिणाम**

भ्रष्ट पद्धतींना आर्थिक आणि सामाजिक विकासातील मोठे अडथळे म्हणून ओळखले जाते. भ्रष्टाचारामुळे सामाजिक आणि आर्थिक भांडवल कमी होते. यामुळे सार्वजनिक संस्थांची कार्यक्षमता घटते आणि समाजाच्या सामूहिक कल्याणासाठी कार्य करण्याची त्यांची क्षमता संपुष्टात येते. शिक्षण प्रणालीत होणारा भ्रष्टाचारकेवळ आर्थिक गैरव्यवहार नसून, तो 'नैतिक भ्रष्टाचार' (Ethical Corruption) आहे, ज्यामुळे गुणवत्तेचा ऱ्हास होतो. जेव्हा नागरिकांचा कायदेशीर, डिजिटल व्यवस्थेवरील विश्वास डळमळीत होतो तेव्हा ते पुन्हा 'जुगाड'च्या (shortcut) मार्गाकडे वळतात, ज्यामुळे भ्रष्टाचाराचे दुष्टचक्र सुरू राहते.

प्रगत तंत्रज्ञान आधारित प्रतिबंधात्मक उपाययोजना आणि नवकल्पना

डिजिटल भ्रष्टाचाराचे धोके कमी करण्यासाठी, AI (कृत्रिम बुद्धिमत्ता) आणि ब्लॉकचेन (Blockchain) सारख्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी आवश्यक आहे. हे 'तंत्रज्ञान-शासन युती' (Techno-Governance Alliance) चे प्रतिनिधित्व करते, ज्यात प्रशासकीय चौकटीची जोड दिली जाते.

1. **ब्लॉकचेन (Blockchain) तंत्रज्ञान: अपरिवर्तनीयता आणि पारदर्शकता**

ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान अपरिवर्तनीय (tamper-proof) नोंदी आणि सार्वजनिकरित्या पडताळणीयोग्य (verifiable) रेकॉर्ड्स ठेवण्याचे आश्वासन देते, ज्यामुळे पारंपारिक भ्रष्टाचाराच्या शक्यता कमी होतात.

अ. सार्वजनिक खरेदीमध्ये वापर:

ब्लॉकचेन-आधारित प्रक्रिया खरेदीतील भ्रष्टाचाराचे घटक कमी करू शकते. हे अपरिवर्तनीय व्यवहारांवर त्रयस्थ पक्षाचे निरीक्षण (third-party oversight) सुलभ करते. स्वयंचलित 'स्मार्ट कॉन्ट्रॅक्ट्स' (Smart Contracts) वापरून बोली आणि कंत्राट प्रक्रियेत अधिक वस्तुनिष्ठता आणि एकरूपता आणली जावू शकते, ज्यामुळे व्यवहार संबंधितांची जबाबदारी वाढते.

ब. भू-नोंदणीमध्ये वापर:

जमिनीच्या नोंदींमध्ये होणाऱ्या भ्रष्ट पद्धतींना तोंड देण्यासाठी ब्लॉकचेन प्रभावी ठरते. भारत आणि होंडुरास या देशांमध्ये भू-नोंदणीसाठी ब्लॉकचेनचा वापर करण्याची योजना आहे.हे सुरक्षित, विकेंद्रीकृत, आणि अपरिवर्तनीय नोंदींची प्रणाली प्रदान करते, ज्यामुळे व्यक्ती त्यांचे जमिनीचे हक्क निश्चितपणे सिद्ध करू शकतात.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 3, May 2025
Impact Factor: 7.67

क. अंमलबजावणीतील मर्यादा:

ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान स्वतः मालमत्तेची औपचारिकता (formalize property ownership) निश्चित करू शकत नाही किंवा अकार्यक्षम प्रशासनाचे निराकरण करू शकत नाही. ऑफलाईन भ्रष्टाचार किंवा संगनमत (collusion) सुरू असल्यास, ब्लॉकचेनचा परिणाम मर्यादित राहतो. अंमलबजावणीपूर्वी डेटाची स्वच्छता (Data Cleansing) आवश्यक आहे.

2. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि प्रक्रिया ऑडिटिंग

मोठ्या डेटाच्या विश्लेषणाद्वारे भ्रष्टाचार शोधण्यासाठी आणि ऑडिट प्रक्रिया सुव्यवस्थित करण्यासाठी AI प्रणाली महत्त्वपूर्ण आहे.

अ. जोखीम-आधारित फसवणूक अंदाज (Predictive Fraud Detection):

AI प्रणाली आर्थिक आणि राजकीय डेटा आधारित सार्वजनिक भ्रष्टाचाराचा अंदाज लावणारी लवकर-चेतावणी प्रणाली (early warning systems) प्रदान करू शकते.हे विशेषतः जोखीम-आधारित फसवणूक ओळखण्यात मदत करते. उदा.फ्रान्समधील कर प्राधिकरणाने AI चा वापर करून अघोषित मालमत्ता शोधल्या आहेत.

ब. सतत देखरेख आणि प्रक्रिया खनन (Continuous Monitoring and Process Mining):

पारंपारिक मॅन्युअल तपासणीपलीकडे जाऊन AI सतत देखरेख आणि चाचणी करते. 'प्रोसेस मायनिंग'द्वारे, AI संपूर्ण कार्यप्रवाहांमध्ये (workflows) वेळ, प्रत्येक टप्प्यावरील प्रक्रिया आणि विसंगती (exceptions) यांचे विश्लेषण करू शकते. यामुळे खरेदी प्रक्रियेसारख्या जटिल प्रणालींमधील नमुने आणि ट्रेंड्समध्ये होणारी अनियमितता त्वरित ओळखणे सोपे होते. DBT घोटाळ्यासारख्या घटनांमध्ये (जिथे अधिकारी डेटाबेसचा गैरवापर करतात), AI-आधारित ऑडिटिंग प्रणाली विशिष्ट पासवर्डचा वापर करून लाभार्थी डेटाबेसमध्ये अचानक मोठी, अपेक्षेपेक्षा जास्त वाढ झाली आहे, हे लगेच ओळखू शकते.

क. तंत्रज्ञान आणि प्रशासनाचे संतुलन:

AI आणि ब्लॉकचेन प्रणालीचा वापर करताना तंत्रज्ञानाचे, प्रशासकीय चौकट व उद्दिष्टांसह संतुलन साधणे आवश्यक आहे. AI डेटातील विसंगती (Anomaly) ओळखते, तसेच ब्लॉकचेन नोंदीची अखंडता (Integrity) सुनिश्चित करते.

धोरणात्मक आणि नियामक सुधारणांसाठी शिफारसी

ई-शासनामधील भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी तांत्रिक उपायांच्या जोडीला मूलभूत प्रशासकीय आणि कायदेशीर संरचनांमध्ये सुधारणा करणे अपरिहार्य आहे.

1. भ्रष्टाचारविरोधी संस्थांना बळकटी देणे

भ्रष्टाचारविरोधी प्रयत्नांमध्ये अंमलबजावणी (Enforcement) हा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. यासाठी केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC) आणि केंद्रीय अन्वेषण ब्युरो (CBI) सारख्या संस्थांना राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या संस्थांना त्यांचे पर्यवेक्षण आणि इतर व्यापक अधिकार स्वतंत्रपणे वापरता यावेत यासाठी कायदेशीर दर्जा आणि राजकीय दबावापासून स्वतंत्र करणे धोरणात्मक दृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. जागतिक स्तरावर, आंतरराष्ट्रीय व्यापार करारांमध्ये मजबूत भ्रष्टाचारविरोधी तरतुदींचा समावेश करणे आणि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन तसेच वित्तीय पारदर्शकतेच्या आंतरराष्ट्रीय मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

2. डिजिटल डेटा सुरक्षा आणि जबाबदारीची चौकट

विकसनशील देशांनी सायबर सुरक्षितता आणि डेटा गोपनीयता वाढवण्यासाठी केवळ तांत्रिक उपायांवर अवलंबून न राहता बहु-अनुशासनात्मक (multidisciplinary) दृष्टिकोन स्वीकारणे गरजेचे आहे. डेटा सुरक्षितता सुनिश्चित करणे आणि गोपनीयतेचे प्रश्न सोडवण्यासाठी कायदेशीर आणि प्रशासकीय चौकट मजबूत करणे आवश्यक आहे. ऑडिटर्सनी AI चा अवलंब करताना, तंत्रज्ञानाचे मजबूत प्रशासनासह संतुलन राखले पाहिजे आणि स्पष्ट उद्दिष्ट्ये निश्चित केली पाहिजेत, जेणेकरून फसवणूक ओळखण्याची प्रक्रिया नैतिक आणि कायदेशीर मानकांनुसार होईल.

3. सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय सुधारणा

ई-शासन उपक्रम केवळ तांत्रिक बदल नसून ते व्यापक प्रशासकीय सुधारणांशी जोडलेले असावेत. 'जुगाड' संस्कृती (shortcut mechanism) मोडून काढण्यासाठी, नागरिकांनी कायदेशीर आणि डिजिटल मार्गांनी काम पूर्ण करण्यावर विश्वास ठेवणे आवश्यक आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, राजकीय हितासाठी सेवांचे विभाजन (segmentation) केले जाते. या प्रवृत्तीला तोंड देण्यासाठी सर्वसमावेशक, एकात्मिक सेवा वितरण मॉडेल (integrated service delivery models) आवश्यक आहेत. प्रशासकीय विभाग स्तरावर, ई-प्रणालीतील मानवी हस्तक्षेपाची ठिकाणे पूर्णपणे काढून टाकणे आणि प्रणाली-जनित (System-Generated) निर्णय प्रक्रियेवर भर देणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे गैर-स्पर्धात्मक कंत्राट देण्याच्या शक्यता कमी होतील.

निष्कर्ष

ई-शासनाने पारदर्शकता आणि कार्यक्षमतेच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल टाकले असले तरी, तंत्रज्ञानाने भ्रष्टाचाराचे स्वरूप बदलले आहे, ज्यामुळे भ्रष्टाचार हा वैयक्तिक लाचखोरीऐवजी सामूहिक, अदृश्य, सायबर गुन्हेगारी आणि प्रणालीगत डेटा फेरफारच्या स्वरूपात समोर येत आहे. हे आव्हान फक्त तांत्रिक नसूनराजकीय इच्छाशक्ती संबंधीचे आहे. जोपर्यंत प्रशासकीय अधिकारी आणि राजकीय नेते डिजिटल प्रशासनाला अपूर्ण ठेवून किंवा विशिष्ट सेवा वगळून अधिक रक्कम प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतील, तोपर्यंत भ्रष्टाचाराच्या शक्यता कायम राहतील. त्यामुळे, ई-शासनामधील भ्रष्टाचारावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी, कठोर सायबर सुरक्षा, निरंतर ऑडिटिंगसाठी AI चा वापर, अपरिवर्तनीय नोंदींसाठी ब्लॉकचेनचा अवलंब, आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, भ्रष्टाचारविरोधी संस्थांना राजकीय हस्तक्षेपापासून पूर्ण स्वातंत्र्य देणाऱ्या व्यापक धोरणात्मक सुधारणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. या उपायांमुळेच सार्वजनिक विश्वास पुनर्संचयित करणे आणि शाश्वत आर्थिक विकास साधणे शक्य होईल.

संदर्भ:

[1]. (2025, एप्रिल7). Retrieved from The Hindu: https://www.thehindu.com/

[2]. (2025, एप्रिल7). Retrieved from Vikaspedia: https://en.vikaspedia.in/

[3]. Bussell, J. (2012, June 23). E-Governance and Corruption in the States. *Economic & Political Weekly, XLVII*(25), 77-85.

[4]. थारकर, प., लोखंडे, भ., &भाबरदोडे, ब. (n.d.). *लोकप्रशासन (एम.ए. राज्यशास्त्र सत्र I).*मुंबई: मुंबई विद्यापीठ.

[5]. दीक्षित, अ., &स. र. (2020). *नीतिशास्त्र, सचोटी, आणि नैसर्गिक क्षमता.*पुणे: युनिक ॲकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि.

[6]. पाण्डेय, व. (2022, दिसंबर).ई-गवर्नेंस से एक नए युग की शुरुआत.*कुरुक्षेत्र*, 41-45.

IJARSCT

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 3, May 2025 Impact Factor: 7.67

[7]. पानस्कर, व., सावंत, द., &देठे, व. (2022). *लोकप्रशासन (एम ए भाग 1).*कोल्हापूर: कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

[8]. भट्टाचार्य, म., &फडके, व. (2017). *न्यू होरायझन्स ऑफ पब्लिक ॲडमिनिस्ट्रेशन.*पुणे: के'सागर पब्लिकेशन्स.

[9]. यादव, ह. (2025). *शासन (Governance).*पुणे: लोकायन प्रकाशन.

DOI: 10.48175/IJARSCT-26398